

УДК 902.2 (477.87)

HISTORY OF UZHGOROD ACCORDING TO ARCHAEOLOGICAL SOURCES: THE RESULTS OF STUDY**ІСТОРІЯ УЖГОРОДА ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ: РЕЗУЛЬТАТИ ВИВЧЕННЯ****Ренуак Р.С./ Пеняк П.С.***c. ist.s., as.prof./ к.істор. наук, ст. наук. співроб.**Ivan Krypyakevich Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine
Uzhhorod, Universitetska 21, 88000**Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України
Ужгород, Університетська 21, 88000*

Анотація. У статті розглядаються результати археологічного вивчення давньої історії Ужгорода. Він належить до поселень особливого типу, які до переростання у середньовічні міста як адміністративно-політичні й ремісничо-торгові центри, існували тривалий період. Тому з метою поділу археологічного матеріалу, що був здобутий за десятки років дослідження міста, у цьому процесі можна виділити стародавній етап з епохами палеоліту, енеоліту, бронзи, раннього заліза й середньовічний з ранньослов'янською і княжою добою.

Ключові слова: археологічні джерела, Ужгород, розкопки, локалізація міста

Вступ.

Донедавна писемні свідчення залишалися єдиним джерелом, з якого фахівці черпали дані для відтворення історичних процесів давноминулих епох. У результаті багаторазового і всестороннього аналізу писемні свідчення фактично вичерпали свої джерельні можливості. Натомість наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на допомогу дослідникам найдавніших часів прийшла археологія з її практично невичерпним фондом речових джерел. Останні не тільки збагатили історичну науку новими матеріалами, але й дозволили зовсім по-новому оцінити свідчення писемних джерел, які часто-густо суб'єктивно трактували ті чи інші явища і події. Нижче проаналізуємо відомі археологічні артефакти, що були виявлені на території обласного центру Закарпатської області. Сьогодні вони є основним джерелом для вирішення проблеми виникнення і ранньої історії міста.

Основний текст.

Ужгород належить до поселень особливого типу, які до переростання у середньовічне місто як адміністративний та політичний центр, осередок ремесла й торгівлі існували тисячоліття. Тому з метою поділу археологічного матеріалу у цьому процесі виділяємо два етапи: по-перше, стародавній з епохами палеоліту, енеоліту, бронзи, раннього заліза; по-друге, середньовічний з ранньослов'янською і княжою добою [3, с. 172]. Давні оселі на території сучасного міста, ймовірно, виникли не випадково, цьому в значній мірі сприяли вигідні природно-географічні умови. Так, на околицях міста закінчуються останні відроги Карпат, а річка Уж з вузької гірської долини виривається на широку Потиську рівнину. Долиною Ужа проходить зручний шлях через Карпати, що веде до Центральної та Південно-Східної Європи.

За даними археології, первісна людина, фізичним типом якої був неандерталець, заселила Дайбовецький, Радванський, Горянський пагорби а також Замкову гору, що панують над навколишньою місцевістю, приблизно 150 – 100 тисяч років тому. Свідченням цього є сліди стоянок первісних людей, а також кам'яні знаряддя праці, нуклеуси, відщепи, які датуються мустьєрським часом раннього палеоліту [10, с. 180-187]. З появою людського життя на території міста починається його славна й багатоваківа історія.

Археологічні знахідки новокам'яного, мідно-бронзового і залізного віків свідчать, що людське життя з притаманним йому поступальним розвитком вирувало тут протягом згаданих епох. Поселення неоліту, мідно-бронзової доби (V – II тис. до н.е.) зафіксовані у східній і західній частинах міста: на правому березі р. Уж (вул. Загорська, мікрорайон Доманинці), на лівому березі р.Уж (Радванка, Дравці, вул. Минайська) та інших місцевостях [8, с. 411; 6, с. 376]. На території міста зафіксовано кілька бронзових скарбів та біля сотні поодиноких знахідок, у складі яких знаряддя праці, зброя, побутові речі, прикраси XI – VIII ст. до н.е. Так, до складу першого з них, що був виявлений у 1891 році, входило 66 екземплярів бронзових прикрас, серед предметів іншого скарбу з вул. Минайської нараховувалося 23 бронзових вироби, третій включав 7 бронзових предметів [13, с. 218]. Було знайдено також 123 поодинокі бронзових виробів, датованих добою пізньої бронзи і раннього залізного віку.

У добу фракійського гальштату, тобто ранньозалізного віку (IX – VII ст. до н.е.) розвиток майнової нерівності, а також міжплеменні зіткнення сприяли виникненню укріплених поселень-городищ. Серед останніх, вірогідно, була й Замкова гора Ужгорода - місце, що укріплене самою природою. Крім висоти, що панувала над навколишньою місцевістю, пагорб був оточений повноводними рукавами р. Уж, що протікала в його підніжжя, створюючи додатковий оборонний бар'єр. Розкопками по вулиці Капітульній (1952 р.) та у дворі середньовічного замку (1987 р.) виявлені артефакти, що характерні для гальштатських городищ Центральної Європи [2, с. 171-186]. Як свідчать археологічні джерела, починаючи з ранньозалізного віку Замкова гора і в наступні історичні епохи не раз виконувала роль оборонного центру з притаманними соціальними функціями економічного та політичного центру навколишньої округи.

Протягом III – II ст. до н.е. місцеве населення з культурними традиціями куштановицької культури (VI – IV ст. до н.е.) отримало новий імпульс для соціально-економічного розвитку, що був пов'язаний з появою кельтів (галлів) на Закарпатті. Кельти сприяли становленню різних видів ремесла: залізобного, ювелірного, гончарного. Ця подія, крім археологічних пам'яток, засвідчена, на наш погляд, і в давніх топонімах міста: Галаго, Гальські ями (давні шахти по видобутку залізної руди, що відкриті в підніжжя Лисої і Радванської гір).

Перша половина I тис. н.е. - період інтенсивного впливу римсько-провінційної культури на сусідні "варварські" народи. На теренах міста цей період представлений поселеннями пшеворської культури в районі вулиць Загорської, Капушанської, передмість - Горян, Доманинець [8, с. 399-405]. На

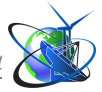
цих поселеннях засвідчено успіхи місцевого населення в домобудівництві, землеробстві, ремеслі, обміні. В побут широко ввійшла кружальна кераміка, римські монети, прикраси.

Наступний етап в історії розвитку міста - це період раннього середньовіччя (VI – IX ст.), який характеризується етнічною стабілізацією регіону, заселенням Верхнього Потисся, в тому числі й території міста, слов'янами, формування окремих структурних елементів, що були притаманні середньовічному місту. Ряд писемних джерел раннього феодалізму зберегли згадки про наявність у слов'ян Центральної і Південно-Східної Європи у період розселення так званих жуп - об'єднань великих слов'янських родів, очолюваних виборними жупанами [14, s. 85-115; 61-76]. Саме в цей час у слов'ян відбувався поступовий перехід від первіснообщинних відносин до феодального ладу, від безкласового суспільства до зародження майнової нерівності.

Угрупування слов'янських племен з матеріальною і духовною культурою празького типу (сюди входили і літописні племена білих хорватів), що наприкінці V – на початку VI ст. осіли у Верхньому Потиссі, становили, вірогідно, окремі територіально-сусідські об'єднання. На основі сучасного стану археологічного вивчення регіону можемо вести мову про те, що в VII – IX ст. у Верхньому Потиссі існувало принаймні три таких об'єднання з центрами в Ужгороді, Угочі (нині Виноградів), в Земплині (нині м.Земплин у Східній Словаччині). До ужгородського угруповання, як свідчать археологічні джерела, входили слов'янські поселення, що були виявлені саме на території сучасного міста (Радванка, Галаго, Горяни, Доманинці) та його околиць, а також в селах Галоч, Глибоке, Кам'яниця, Коритняни, Великі Лази, Оноківці, Оріховиця, Ратівці, Холмок та ін. Всі вони тяготіли до ужгородського центру.

Найдавнішими слов'янськими археологічними пам'ятками, що засвідчені на території міста, є поселення і безкурганний могильник празької культури в західній частині міста (вул. Загорська). Вони датуються VI – VII ст. [8, с. 399-414]. Інші поселення - на Радванці, в Горянах, Доманинцях існували в VII – IX ст. [1, с. 39-48]. Ймовірно, ці поселення поклали початок формуванню протоміста. Для останнього характерна укріплена частина, відсутність значної кількості посадського населення, обмежена кількість функцій, притаманних середньовічним містам, наприклад, торгово-ремісника.

Важливим фактором у локалізації Ужгорода був його просторовий зв'язок з особливостями як регіонального, так і локального ландшафтів. Він впливав на архітектурно-планувальну структуру міста та його просторові зв'язки, на розташування дитинця і посаду, вуличну сітку, характер оборонних споруд тощо. В результаті тривалих дискусій історики і демографи прийшли до висновку, що під містом слід розуміти складний соціальний організм, в основі якого лежить виконання різноманітних функцій: адміністративно-фіскальної, торгово-ремісничої, військово-оборонної, культурно-релігійної. В залежності від умов формування, ступеня соціально-економічного розвитку функції міста часто змінювалися. Одні розвивалися швидше, інші втрачали свою первісну роль. Це явище вченими довгий час не враховувалось або враховувалось частково. Сьогодні зрозуміло, що цією, а не іншою причиною слід пояснювати

появу великої кількості гіпотез про виникнення середньовічних міст.

Починаючи з IX ст., вірогідно, Ужгород поступово починає виконувати роль жупного центру і переростає з протоміста в місто ранньофеодального типу. Історико-географічна топографія свідчить, що на території сучасного міста в часи його формування існували два типи середньовічних поселень. Ті, що розташовувалися на рівнині і у підніжжя пагорбів, і поселення на схилах Карпатських гір, що пасмом спускаються з правого і лівого боку долини річки Уж. Перші виявлені на Радванці і Галагові, другі займали пагорби в Горянах і Замковій горі. Їх соціальна значимість була неоднакова. Поселення на рівнині належали простим землеробам, скотарям, а інші - общинній і феодальній верхівці.

Так як дослідження території міста з археологічної точки зору було досить обмеженим, поки що у нас відсутні дані, які б аргументовано дозволили віддати перевагу поселенню в Горянах чи на Замковій горі, навколо яких утворилися ряд осель, що поклали початок Ужгороду. У Горянах, наприклад, навколо ротонди X – XII ст. зафіксовано сліди земляних валів і ровів, виходи культурного шару XI – XIII ст., руїни кам'яної споруди кріпосного типу. На Замковій горі виявлено виходи культурного шару IX – XIII ст., залишки кам'яного замку і готичного храму XIV ст. Тобто, Горяни та Замкова гора є тими топографічними місцями, з якими, ймовірно, слід пов'язувати формування середньовічного міста.

На наш погляд, на час приходу угорців у Карпатську улоговину помешкання в Горянах та на Замковій горі вже були слов'янськими ранньофеодальними центрами. З ними слід пов'язувати появу напівлегендарного слов'янського жупана (князя) Лаборця, який як історична постать фігурує в угорському писемному джерелі XII ст. "Геста Гунгарорум". Думка про існування слов'янських центрів у Горянах чи на Замковій горі цілком вірогідна, якщо врахувати, що з часу слов'янської колонізації Верхнього Потисся пройшло майже чотири століття (кінець V – початок VI ст.). За цей період відбулися значні зміни в соціально-економічному розвитку слов'янських племен, що привело до розпаду первіснообщинних відносин і появи ранньофеодальних утворень, яким, ймовірно, було одне з верхньопотиських об'єднань слов'ян з центром в Ужгороді. Непрямим підтвердженням цієї думки міг би послужити хоча би той факт, що за часів угорського короля Іштвана I (1000 – 1038) комітатськими осередками, як правило, ставали колишні племінні центри. Так, при утворенні комітату Унг його столицею став Унгвар (Ужгород). Це ще раз підтверджує думку про те, що місто до приходу угорців уже було слов'янським центром верхньотиського регіону. Звідси логічно випливає думка, що якщо Ужгород у часи приходу угорців був слов'янським центром, то його повинен був очолювати представник місцевої влади - жупан. Проти дуки (князя Лаборця) як міфічної особи виступає ряд дослідників, але суть проблеми не в цьому. Питання не в імені того чи іншого володаря, а в тому, існували чи ні ранньофеодальні слов'янські об'єднання у Верхньому Потиссі. Всі прямі і непрямі джерела свідчать, що такий факт мав місце.

Де первісно розташовувалось місто чи в околиці Горян, чи навколо

Замкової гори - питання і по сьогоднішній день доволі дискусійне. Ряд дослідників, наприклад, Г.Стрипський, були переконані, що стара фортеця Ужгорода існувала в Арпадові часи не там, де вона тепер знаходиться, а далеко на південь, там де Унг зливається з річками Цибавкою, Чорною, Собраницькою, Лаборцем, вище села Драгньова [11, с. 126]. Звідси і отримав назву Уг. І.Кондратович схилився до думки, що місто в своєму розвитку пройшло ряд етапів, що були пов'язані з Горянами і Замковою горою. На його погляд, перший з них припав на час існування земляного городища десь у районі Горян, яке згодом було зруйновано монголо-татарами. Наступний був пов'язаний з побудовою кам'яної фортеці приблизно під 1248 роком. Вона знаходилась вище земляного городища, на скелі над річкою Уж, там, де нині лежить село Горяни. Останній етап - це побудова Другетами "нової" кам'яної фортеці на Замковій горі [5, с. 120]. Думку про розташування давнього Ужгорода в околиці села Горяни поділяв також К.Мейсарош [16, s.110]. П.Сова відстоював тезу, що Ужгород і тисячу років тому розташовувався навколо Замкової гори [9, с. 290].

На основі вивчення археологічних джерел думку про виникнення міста висловив К.Бернякович. Протягом 1948 – 1949 років дослідник на території ужгородського замку провів розкопки, в результаті яких встановлено, що нижня дата культурного шару датується IX – X ст., верхня - XIII ст [3, с. 450]. На погляд ученого, місто виникло з кількох поселень, що існували на його території, подібно до Києва, Чернігова, Любеча. Найбільш давніми були поселення на Радванці і Галагові (VIII – IX ст.). До більш пізнього часу відноситься заселення Замкового городища, розташованого між Галаговим і Радванкою. На думку дослідника, саме поселення на Радванці і Галагові склали ядро майбутнього міста. Певний час усі три поселення співіснували, а потім центр остаточно утвердився на Замковій горі.

Певне відношення до локалізації первісного місця розташування Ужгорода мають і окремі історичні події. Так, після монголо-татарської навали і відходу загарбників з Угорщини король Бейла IV наказав у прикордонних районах споруджувати кам'яні замки, які повинні були захистити кордони країни від повторного нападу татар [15, s. 78-79]. Саме тоді в Горянах споруджується кам'яний замок, який в джерелах отримав назву "новий". Відомо, що на початку XIV ст. він був значно поруйнований в результаті міжусобної війни між ужанським наджупаном Петром Петені і прихильниками нового короля Угорщини Карла Роберта із династії Анжу. Після поразки Петра Петені його маєтки в комітаті Унг були подаровані вихідцям з Італії Філіпу Другету та його брату Яношу. Останній став засновником горянської і гуменянської вітки Другетів.

Коли горянський "новий" замок втратив своє військове значення Другети, ймовірно, зі стратегічних міркувань охорони торгового шляху через Ужоцький перевал спорудили в першій половині XIV ст. кам'яну фортецю на Замковій горі, а на його подвір'ї готичний храм. Виникає питання: чому Другети обрали місцем спорудження "нового" ужгородського замку саме Замкову гору? Окрім вище згаданих причин, на нашу думку, мабуть ще й тому, що вона з давніх-

давен, поряд з Горянами, була одним із престижних місць для проживання. Не виключено, що існували й інші причини, які сьогодні нам невідомі. Згодом, у XVI ст. фортеця була повністю перебудована в стилі ренесанс і в такому вигляді дійшла до наших днів.

Заслуговує на увагу і той факт, що назва Горяни (латинською "Герин", угорською "Геринь") у писемних джерелах з'являється тільки в 1322 році ("домініум де Герин"), коли, вірогідно, завершилось будівництво "нової" фортеці на Замковій горі. Цікаво, що в писемних джерелах XI – XIII ст. окремо Ужгород і Горяни не згадуються. Всюди фігурує тільки назва "Унгвар" (Ужгород) - столиця комітату Унг.

Висновки.

Відповідь на питання, де знаходився первісний центр, навколо якого виник Ужгород, залишається відкритим. Не розв'язали, а ще більше загострили проблему ті невеликі розвідувальні розкопки, які проводились у Горянах (1926, 1988, 2009) та на Замковій горі (1948 – 1949, 1978). Щоб завершити дискусію і аргументовано відповісти на поставлене питання, необхідно здійснити широкомасштабні дослідження на вказаних пунктах. Така робота необхідна ще й тому, що вона поклала би початок дискусії про генезу середньовічних міст на Закарпатті.

Література

1. Бернякович К.В. Исследование древнеславянского поселения VIII – IX вв. в Ужгороде. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. 1954. № 3. С. 39-48;
2. Бернякович К.В. Исследование поселений эпохи раннего железа в Ужгороде. *Наукові записки Ужгородського університету*. 1955. № 13. С. 171 - 186.
3. Бернякович К.В. Древнеславянские памятники Закарпатской области (СССР). *Slovenska archeologia*. 1957. V-2. S. 435-455.
4. Винокур І.С., Гуцал А.Ф., Пеняк С.І., Тимощук Б.О., Якубовський В.І. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. Київ: Наукова думка, 1984. 223 с.
5. Кондратович І.М. Къ истории стародавнього Ужгорода и Подкарпатской Руси до XIV века. Ужгород, 1928. 128 с.
6. Пеняк С.І., Попович І.І., Потушняк М.Ф. Работы Закарпатской новоостроечной экспедиции. *Археологические открытия 1975 года*. Москва: Издательство «Наука», 1976. С. 543.
7. Пеняк С.І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI-XIII ст. Київ: Наукова думка, 1980. 180 с.
8. Потушняк Ф.М. Археологічні знахідки в Ужгороді. *Наукові записки Ужгородського університету*. 1954. № 9. С. 399-414.
9. Сова П.П. Прошлое Ужгорода. Ужгород, 1937. 296 с.
10. Сова П.П. Палеолітичні місцезнаходження в Ужгороді. *Археологія*. 1964. Вип.17. С. 180-187.
11. Стрипській Г. Где документы старшей истории Подкарпатской Руси.

Ужгород, 1924. 173 с.

12. Bernakovič K. Hromadné nálezy z doby bronzovej z územia na pravom brehu Hornej Tisy /Zakarpatska oblast USSR /*Študijne zvesti Archeologickego Ústavu SAV*. 1961. Č.4. S. 1 - 108.

13. Bernjakovic K. Skarb brazovy z Uzhorodu (obl. Zakarpatska USSR). *Acta Archeologica Carpathica*. 1962. 4. S. 203 – 219.

14. Dragojlovič D. La župa ches les Slaves balkanigues au moyen age. *Balkanica*. 1971. II. S. 85 - 115; Malingoudis Ph. Die Institution des Yupans als Problem der frühslawischen Geschichte. *Cirillomethodiana*. 1972.- 1973. T.II. S. 61 - 76.

15. Hóman B., Szegfű Gy. Magyar történet. Budapest, 1959. 212 old.

16. Mészáros K. Ungvár története a legrégebb időktől maig. Budapest, 1861. 114 old.

REFERENCES

1. Berniakovich K.V. Issledovanie drevneslavia poseleniia VIII – IX vekov v Uzhhorode. *Kratkie soobcheniia Instituta archeologii AN USSR*. 1954. № 3. S. 39 – 48. (in Russian).

2. Berniakovich K.V. Issledovanie poselenii epochy ranneho zheleza v Uzhhorode. *Naukovy zapysky Uzhhorodskogo universytetu*. 1955. № 13. S. 171 – 186. (in Russian).

3. Berniakovich K.V. Drevneslavianskye pamiatnyky Zakarpatskoy oblasti (USSR). *Slovenska archeologia*. 1957. V-2. S. 435 – 455. (in Russian).

4. Vynokur I.S., Huczal A.F., Penyak S.I., Tymoshuk B.O., Jakubovsky V.I. Dovidnik z archeologii Ukrainy. Chmelnyczka, Chernyvetska, Zakarpatska oblasti. Kiiv: Naukova dumka, 1984. 223 s. (in Ukrainian).

5. Kondratovych I.M. K istorii starodavnogo Uzhhoroda i Podkarpatskoy Rusi do XIV v. Uzhhorod, 1928. 128 s. (in Russian).

6. Penyak S.I., Popovych I.I., Potushniak M.F. Raboty Zakarpatskou novostroechnoy ekspedycii. *Archeologicheskie otkrytia 1975 hoda*. Moskva: Izdatelstvo Nauka, 1976. S. 543. (in Russian).

7. Penyak S.I. Rannoslovianske I davnoruske naseleння Zakarpattia VI – XIII st. Kiiv: Naukova dumka, 1980. 180 s. (in Ukrainian).

8. Potushniak F.M. Archeologichny znachydky v Uzhhorody. *Naukovy zapysky Uzhhorodskogo universytetu*. 1954. № 9. S. 399 – 414. (in Ukrainian).

9. Sova P.P. Proshloe Uzhhoroda. Uzhhorod, 1937. 296 s. (in Russian).

10. Sova P.P. Paleolytychny mysceznachodzhennia v Uzhhorody. *Archeologia*. 1964. Vyp. 17. S. 180 – 187. (in Ukrainian).

11. Strypsky G. Gde dokumenty starshoy istorii Podkarpatskoy Rusi. Uzhhorod, 1924. 173 s. (in Russian).

12. Bernakovič K. Hromadné nálezy z doby bronzovej z územia na pravom brehu Hornej Tisy /Zakarpatska oblast USSR /*Študijne zvesti Archeologickego Ústavu SAV*. 1961. Č.4. S. 1 - 108. (in Slovak).

13. Bernjakovic K. Skarb brazovy z Uzhorodu (obl. Zakarpatska USSR). *Acta Archeologica Carpathica*. 1962. 4. S. 203 – 219. (in Polish).

14. Dragojlovič D. La župa ches les Slaves balkanigues au moyen age. *Balkanica*. 1971. II. S. 85 - 115; Malingoudis Ph. Die Institution des Yupans als Problem der frühslawischen Geschichte. *Cirillomethodiana*. 1972.- 1973. T.II. S. 61 - 76. (in France, in German).

15. Hóman B., Szegfű Gy. Magyar történet. Budapest, 1959. 212 old. (in Hungarian).

16. Mészáros K. Ungvár története a legrégebb időktől maig. Budapest, 1861. 114 old. (in Hungarian).

Abstract. *The article is devoted to the results of the archaeological study of the ancient history of Uzhhorod. It belongs to the settlements of a special type, which existed for a long time before growing into a medieval city as an administrative and political center, a center of crafts and trade. Therefore, in order to divide the archaeological material that was obtained during its research, two stages can be distinguished in this process. First, the ancient one with the epochs of the Stone Age, the Copper-Stone Age, the Bronze Age, and the Early Iron Age. Secondly, medieval with early Slavic and princely times.*

Key words: *archaeological sources, Uzhhorod, excavations, localization of the city*

Стаття надіслана 19.02. 2024

© Пеняк П.С.